

- ²⁴ Мовша Т. Г. Доброводы — крупное поселение... — С. 13—25; Круц В. А., Рижов С. Н. Тальянки — поселение трипольской культуры на Буго-Днепровском междуречье // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. — Киев, 1984. — С. 26—29.
- ²⁵ Шишкін К. В. З практики дешифрування... — С. 38, рис. 3; С. 40, рис. 5.
- ²⁶ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 203.
- ²⁷ Попова Т. А. Кременеобрабатывающее производство трипольских племен // Первобытная археология: Поиски и находки. — Киев, 1979. — С. 145—163.
- ²⁸ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений... — С. 1—245.
- ²⁹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 21, рис. 17. 1, 2, 6, 11, 12; С. 27, рис. 27, 1, 2.
- ³⁰ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — С. 21.
- ³¹ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 203.
- ³² Мовша Т. Г. Доброводы — крупное поселение... — С. 25; *Его же*. Раскопки на Уманщине // АО 1982 года. — М., 1983. — С. 301; Черныш Е. К. Указ. соч. — С. 172.
- ³³ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток Томашівсько-Сушківської групи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 45—56.
- ³⁴ Мовша Т. Г. Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — С. 10—24; Круц В. О., Рижов С. М. Указ. соч. — С. 54.
- ³⁵ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений... — С. 120, рис. 67.
- ³⁶ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 203.
- ³⁷ Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 58—62.
- ³⁸ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 202—203; *Его же*. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // *Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpi deva. Semmaines philippopolitanes del historie et la culture Thrace, Plovdiv, 4—19 oct. 1978.* — Sofia, 1982. — P. 62—69.
- ³⁹ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 202.
- ⁴⁰ Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс... — С. 60.
- ⁴¹ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток... — С. 54.

С. М. ЛЯШКО
М. І. ФРІДМАН

Скіфська антропоморфна скульптура Нижнього Подніпров'я

Скіфська антропоморфна скульптура як джерело для вивчення різноманітних аспектів соціально-економічного ладу, військової організації та духовного життя скіфського суспільства, неодноразово була предметом досліджень. В цій статті ми розглянемо антропоморфні стели, знайдені поблизу Кам'янського городища, можливої столиці степової скіфії кінця V ст. до н. е.¹ Скульптури з цієї території раніше були представлені поодинокими знахідками². Це дало можливість деяким дослідникам стверджувати, що в період посилення та централізації царської влади в Скіфії стели зникають з районів, що примикають до Кам'янського городища³. Але останнім часом на території сучасних Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей було виявлено, головним чином в результаті стаціонарних розкопок, понад 20 скіфських антропоморфних стел.

Дві стели трапилися при дослідженні курганного поля Гайманова могила поблизу с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (кургани 36 та 37)⁴. До курганної групи Гайманова могила входило 47 курганів, серед яких 42 скіфського часу. Висота курганних насипів 0,2—1,0 м. Кургани, в яких знайдені стели, знаходилися поблизу Гайманової могили, в 100 м один від одного.

1. Стела кургану № 36 виявлена у насипу на глибині 0,2 м. Вона має вигляд трикутної видовженої плити, основу якої вінчає голова округлої форми. Шия не виділена, плечі прямі, добре модельовані. Між головою і тулубом додержано пропорціональності. Пливу старанно оброблено з усіх боків, чільний бік плоский, задній та бокові заокруглені. Висота 0,85 м, ширина в плечах 0,4 м, в нижній частині 0,15 м,

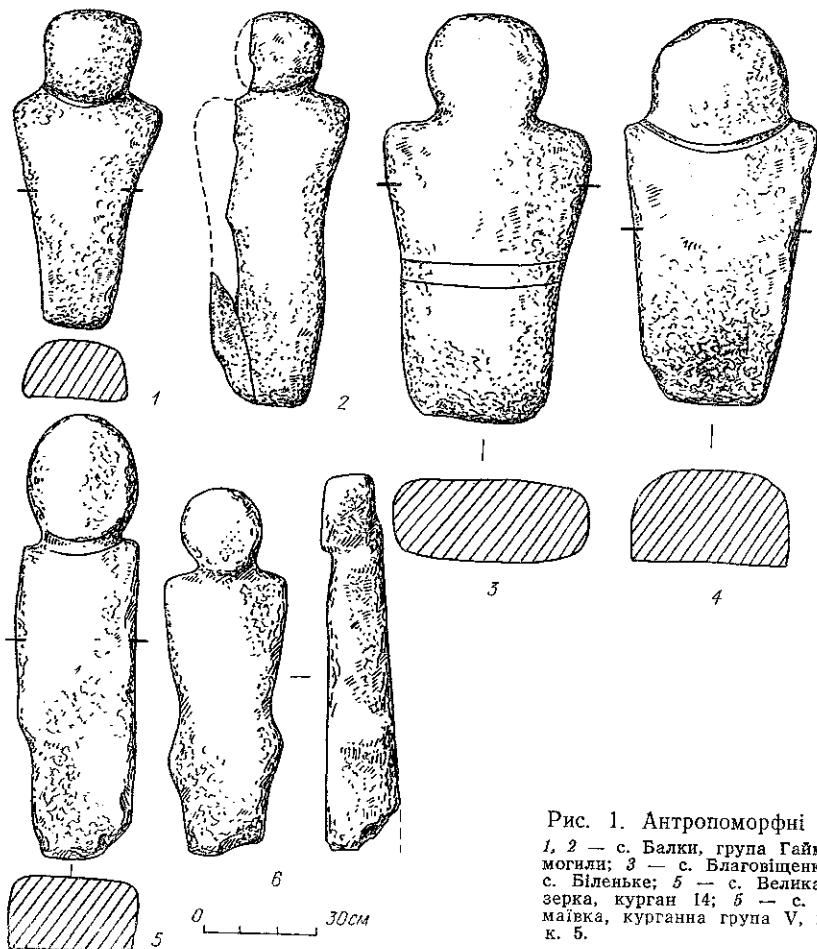

Рис. 1. Антропоморфні стели: 1, 2 — с. Балки, група Гайманової могили; 3 — с. Благовіщенка; 4 — с. Вільняке; 5 — с. Велика Білозерка, курган 14; 6 — с. Первомайівка, курганна група V, курган к. 5.

товщина 0,16—0,18 м. Матеріал — черепашник місцевих порід. Місце зберігання — Запорізький краєзнавчий музей (рис. 1. 1).

2. Друга стела знайдена в рову кургану № 37 поряд з залишками тризни, разом з трьома стелоподібними каменями, розміщеними за сторонами світу. Стела виготовлена з вапняку. Характер обробки аналогічний першій. Голова округлої форми розмірами 0,23×0,2 м. Загальна висота 1,01 м, ширина в плечах 0,4 м, в нижній частині 0,2 м, товщина 0,25 м. Місцезнаходження стели невідоме (рис. 1, 2). У північній частині кріпиди кургану Гайманова могила було знайдено вапняковий есхар діаметром 0,7 м, висотою 0,17 м*. Не виключено, що між цими знахідками (стели, есхар) існував безпосередній зв'язок і вони являли собою частину цілісного поховального обряду. Могильник датується IV ст. до н. е.

3. Скульптура встановлена біля будинку краєзнавчого музею м. Василівка Запорізької обл. Стела, виготовлена з граніту, невелика за розмірами і компактна за формою. Кругла, правильної форми голова утворює ніби єдине ціле з тулубом, відокремлена від нього масивною гривною, що виконана технікою плоскуватого рельєфу. На обличчі позначені очі, ніс, рот. З лівого боку голови досить старанно оброблено вухо. Руки складені на грудях, ліва над правою, можливо, що нею підтримується ритон. Висота наземної частини 0,85 м (рис. 2, 4). За формою, деталями та їх розміщенням скульптура датується V—IV ст. до н. е.

* Зберігається в краєзнавчому кабінеті Запорізької обл. дитячої екскурсійно-туристської станції.

4. Антропоморфна стела знайдена в насипу зруйнованого кургану при будівництві шляху поблизу с. Благовіщенка Кам'янка-Дніпровського р-ну Запорізької обл. в 1973 р. Курган не досліджувався. Стела виготовлена з вапняку, висота її 1,02 м, найбільша ширина в плечах 0,53 м, товщина 0,2 м. Голова округлої форми, розмірами 0,26×0,31 м, шия ледве простежується. На чільному боці стели зображено широкий пояс, виконаний технікою заглибленого рисунка двома врізаними лініями. Зберігається в народному краєзнавчому музеї м. Кам'янка-Дніпровська (рис. 1, 3).

5. У 1973 р. біля кургану № 5 (група Рясні могили с. Балки)⁵ було знайдено ще одну антропоморфну стелу. Статуя (верхня частина відсутня) має вигляд пісковикової плити з різьбленими деталями. Руки зігнуті у ліктях. У грехи підняті правий руці затиснуте древко сокири (?), направлене до правого плеча. Ліва покладена на пояс, позначений двома паралельними лініями. Під лівим ліктем гострим кутом зображено предмет невідомого призначення. Висота статуї 0,78 м, ширина 0,27 м, товщина 0,15 м.

Кургани поблизу с. Балки датуються добою бронзи, але обставини знахідки не дають підстав пов'язувати статую з конкретним похованням кургану № 5. За атрибутикою і формою вона наближається до скульптур ранньої залізної доби. Таке розташування рук (одна над другою) відомо на багатьох скіфських стелах (Калинівська, Дніпропетровська, Станішено)⁶. Зберігається в Запорізькому краєзнавчому музеї (рис. 2, 3).

6. У 1976 р. біля с. Велика Білозерка Кам'янка-Дніпровського р-ну в кургані 14 доби бронзи знайдена стела, яка описується тут разом з антропоморфними стелами скіфського часу через свою схожість із згаданими (1, 2, 4)⁷. Виготовлена вона з черепашнику. Висота 1,2 м, ширина 0,32 м, товщина 0,18 м. Оброблена з усіх боків, чільна і бокові сторони досить старанно заокруглені. Голова овальної форми розмірами 0,29×0,33 м відділена від тулуба з чільної і бокових сторін глибокою врізною лінією-жолобком (гривною?). На нижній частині стели виступ, яким майстер хотів позначити нижній кінець скульптури. Стела безумовно призначена для вкопування в землю вертикально на глибину 0,35 м. Зберігається у Запорізькому краєзнавчому музеї (рис. 1, 5).

7. Ще одна стела була знайдена в 1979 р. біля с. Велика Білозерка у кургані Сахнова могила (29)⁸. Курганна група з семи насипів мала чотири скіфського часу, ще в двох випадках скіфські поховання були впускними в кургани доби бронзи. Усі скіфські поховання датуються IV ст. до н. е.

Курган Сахнова могила був найвищим у групі (4,5 м). Стелу виявлено в південно-західній частині рову поряд із залишками тризни.

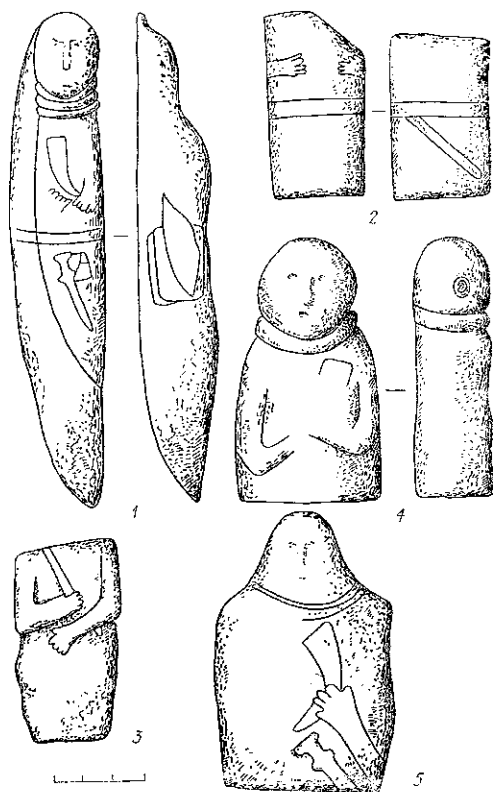

Рис. 2. Антропоморфні стели:

1 — с. Ясинувате; 2 — м. Нікополь; 3 — с. Балки, група Рясні могили; 4 — м. Василівка; 5 — смт. Томаківка

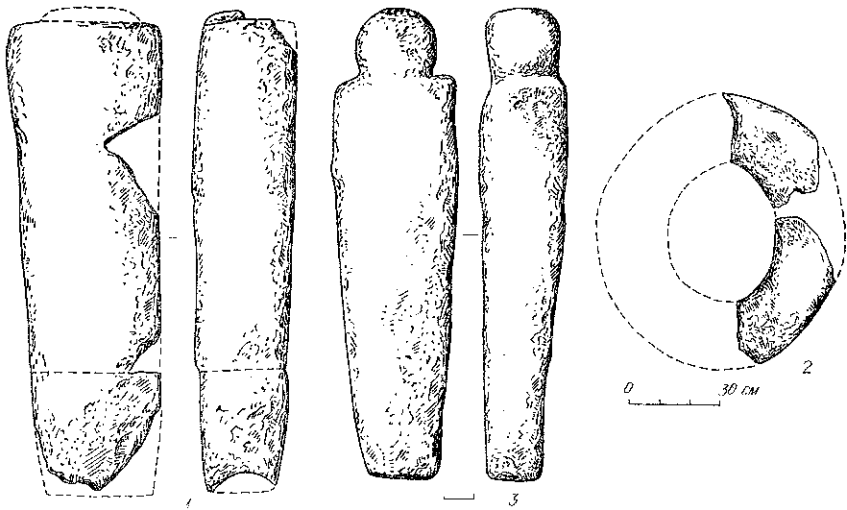

Рис. 3. Антропоморфні стели (1, 2 — стела і постамент з кургану Сахнова могила с. Велика Білозерка; 3 — с. Первомайвка).

Виготовлена вона з черепашнику. Висота 1,7 м, ширина в плечах 0,5 м, товщина 0,28—0,32 м. Поперечний розріз нижньої частини овальний. Донизу стела значно звужується (рис. 3, 1). Поряд зі стелою знайдена плита розмірами 0,8×0,9 м і овальним отвором (0,35×0,45 м) у центрі, внутрішні стінки добре оброблені, висота їх 0,35 м. Ця плита являла собою основу (постамент) для встановлення і підтримування у вертикальному положенні стели (рис. 3, 2). Стела зберігається у Запорізькому краєзнавчому музеї.

8. У Нікопольському краєзнавчому музеї (Дніпропетровська обл.) зберігається нижня частина стели, обставини знахідки якої невідомі. Частина збереженої скульптури масивна, важка, поперечний розріз квадратний (0,35×0,35 м). На чільній та правій сторонах двома лініями зображено пояс, над ним дві розкриті кисті рук з розширеними, добре проробленими зображеннями пальців. Анатомічні особливості постаті вказують на чоловічу стать. На правому боці при портупейному поясі зображено довгий меч. Всі зображення виконані технікою заглибленого рисунка.

За основу для датування взято масивну архаїчну форму скульптури, техніку виконання зображень, наявність фала та відсутність ритону. П. Н. Шульц і А. Д. Александреску відносять такі скульптури до найбільш ранніх скіфських пам'яток і датують їх VI—V ст. до н. е.⁹ Зображення окремих деталей стели мають аналогії на скульптурах з Грушевки¹⁰, Надії, Станішино, Дніпропетровська¹¹ (рис. 2, 2).

Дві скульптури походять з смт Томаківка Дніпропетровської обл. Обставини знахідок невідомі¹².

9. Перша скульптура виготовлена з брили світло-сірого граніту. Контур голови переходить у плавні лінії похилих плечей, створюючи бюст. Голова відділена від тулуба багатovitковою гривною. Спосіб виконання зображень — глибока врізна лінія. Деталі обличчя дуже стилізовані, зведені до чисто геометричних форм: прямокутний ніс, що переходить у брови, очі у вигляді крапок, посаджені близько до брів, рот трактовано у вигляді невеликої горизонтальної риски (його величина дорівнює ширині носа). У лівій руці ритон. Пальці руки накладені на ритон зверху і добре пророблені. На поясі навскіс підвішено акинак з брускоподібним наверхшам та прямокутним перехрестям. Частина збереженого клинка 11 см. Нижня частина скульптури відсутня. Висота стели 0,92 м, ширина 0,57 м, товщина 0,15 м. Зберігається у Томаківському краєзнавчому музеї (рис. 2, 5).

10. Друга скульптура виготовлена також з граніту сірого кольору. Голову передано підтрикутним виступом, рот і брови — прямою лінією, очі — невеликими заглибленнями. Ніс прямий, довгий. На шиї широка гривна. У зігнутій в лікті лівій руці ритон. На лівому боці при широкому портупейному поясі похило розміщено акинак. Довжина частини, що збереглась, 0,3 м, ширина 4 см. Праворуч на поясі зображено прямокутну пластину з отвором у центрі, під нею вертикально висить другий меч. Ймовірно, що він був підвішений на ремені, випушеному з отвору прямокутної пластини. Висота статуї 1,3 м, ширина 0,45 м, товщина 0,3 м. Зберігається в музеї народної архітектури і побуту м. Переяслав-Хмельницький. Датуються томаківські стели VI—V ст. до н. е.¹³

11. В м. Дніпрорудному Василівського р-ну Запорізької обл. було виявлено ще одну стелу, виготовлену з вапняку, висотою 1,4 м, шириною 0,5 м, товщиною 0,3 м. Голова округлої форми, відокремлена від тулуба врізною лінією (гривною?). На обличчі позначені очі, ніс, вуха. На грудях зображено трикутник вершиною вниз. Можливо, що це зображення захисної бляхи. Зберігається у музеї народної архітектури та побуту м. Переяслав-Хмельницький. Автор знахідки датує скульптуру IV ст. до н. е.¹⁴

12. У 1976 р. біля курганів поблизу с. Біленьке Запорізького р-ну Запорізької обл., згрупованих навколо восьмиметрового кургану, відомого під назвою Гостра могила, була знайдена антропоморфна стела¹⁵. В групі було досліджено п'ять скіфських курганів IV ст. до н. е.

Стела виготовлена з вапняку місцевого походження. Висота 1,1 м, найбільша ширина в плечах 0,5 м, товщина 0,25 м. Поперечний розріз підпрямокутний. Донизу стела значно звужується, ширина нижньої частини 0,25 м. Округла масивна голова відділена від тулуба гривною, виконаною двома врізними лініями. Стела оброблена з усіх боків, лицьова сторона плоска, інші округлі. Зберігається в Запорізькому краєзнавчому музеї (рис. 1, 4).

13. Біля с. Ясинувате Вільнянського р-ну Запорізької обл. було досліджено 28 курганів, 15 з яких скіфського часу¹⁶. Висота насипів у межах 0,3—2 м. Всі кургани були укріплені кам'яними панцирами. Весь інвентар датується в межах IV ст. до н. е.

Стелу було знайдено в центральній частині кургану № 8 на глибині 1,5 м. Над скульптурою виявлені бронзові пластини панциря. Висота кургану 2 м, обкладений камінням. Біля підніжжя було знайдено дві великі стелоподібні гранітні брили (таке спостерігалось і в інших курганах групи).

Скульптура являє собою витягнуту гранітну плиту, поперечний розріз прямокутний, основа загострена. Висота статуї 1,62 м, ширина 0,31 м, товщина 0,14—0,25 м. Чільна сторона оброблена більш старанно, особливо ретельно у тій частині, де зображене обличчя. Всі зображення виконані технікою заглибленого рисунка, врізними лініями і розміщені на чільній та лівій сторонах скульптури. Обличчя овальне, правильної форми, відокремлене від тулуба лінією. Риси обличчя чіткі, добре пророблені. Рисунок дуже спрощений, геометризований. Брови і ніс передані однією лінією, очі — крапками, рот — невеликою горизонтальною рисою. На шиї багатопиткова гривна. Руки зображено схематично: кисть правої руки ніби підтримує ритон, розміщений спинкою праворуч. Пояс зображений лише на чільній стороні. При поясі похило розміщений акинак, ліворуч — предмет невідомого призначення. З лівого боку на рівні поясу — горит з луком. Горит за формою прямокутний, з заокругленими кутами. Правий край та нижня частина горита підкреслені рантом (можливо, що таким способом було відокремлено відділення для стріл). Лук зображено повністю, ніби накладеним на футляр зверху (рис. 2, 1). Акинак з брускоподібним наверхшам і прямокутним перехрестям дає можливість датувати скульптуру VI—V ст. до н. е. Але, враховуючи, що могильник функціонував як похо-

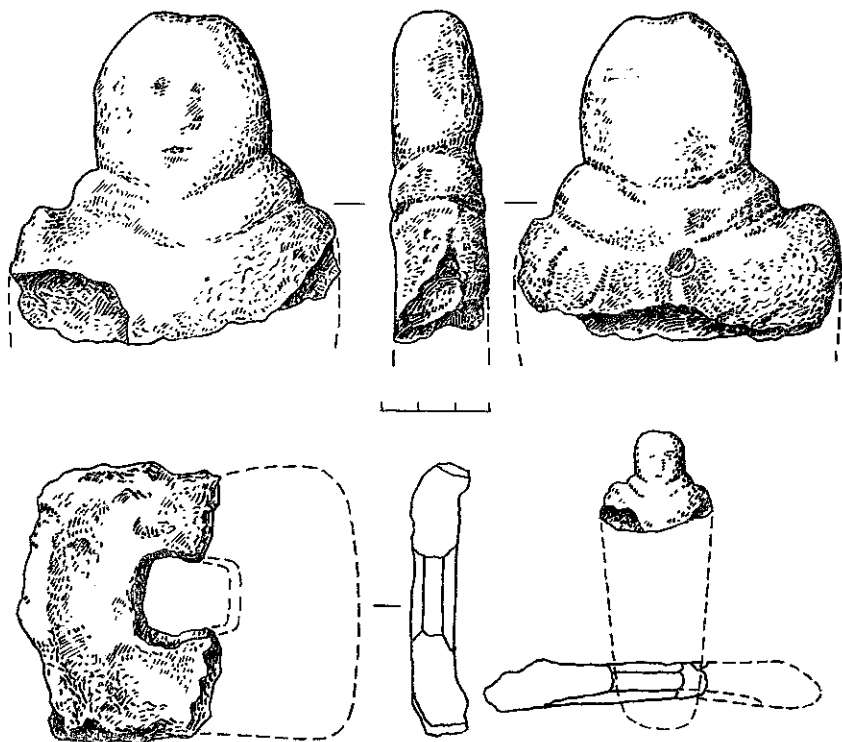

Рис. 4. Скульптура з кургану 4, курганна група 1 поблизу с. Первомаївка.

вальна пам'ятка лише в межах IV ст. до н. е., можливо, до цього періоду слід віднести і стели.

Ще чотири стели та скіфське культове святилище було знайдено в 1981—1982 рр. поблизу с. Первомаївка Верхньо-Рогачицького р-ну Херсонської обл. Кургани були сконцентровані в шість груп, дванадцять з досліджених — скіфські.

14. Курган № 4 (к. гр. 1*) висотою 1,8 м був складений з великих шматків дерну. Основу кургану оточувала крепіда з необроблених плит вапняку, складених у кілька рядів. У південній частині кургану під крепідою знайдена перекрита вапняковими плитами ритуальна яма округлої форми діаметром 1 м, глибиною 0,5 м. На дні — лопатка, стегнова кістка, таз і череп людини, кістки тварин. Кільцевий рів мав перемички на заході та сході. В його заповненні, біля західної перемички — залишки тризни, поблизу східної знайдено верхню частину антропоморфної скульптури та постамент від неї.

Стела виготовлена з білого вапняку місцевого походження. Вона являє собою примітивне зображення людини. Округла голова розмірами $0,23 \times 0,2$ м, відокремлена від тулуба масивною гривною. Деталі обличчя стилізовані, зроблені досить недбало. Ніс виконано технікою плоскуватого рельєфу, очі та рот — заглибленнями. Плечі прямі шириною 0,45 м. Висота збереженої частини 0,45 м, товщина 0,15 м. Постамент являє собою прямокутну плиту з отвором у центрі, який, безсумнівно, служив для встановлення скульптури. Стінки отвору дуже старанно оброблені. Курган датується VI—V ст. до н. е. (рис. 4).

15. Друга стела знайдена в південній частині рову кургану № 2 (к. гр. II). Рів мав перемички на північному заході і південному сході. В районі перемичок виявлено необроблені кам'яні плити і залишки тризни.

*к. гр. — курганна група.

Стела виготовлена з грубого пористого черепашика. Має прямокутну форму, донизу звужується. Поверхня ретельно оброблена, грані заглажені. Голова передана округлим виступом розмірами 0,28×0,25 м, плечі прямі шириною 0,45 м. Загальна висота скульптури 1,75 м, ширина основи 0,26 м, товщина 0,18—0,3 м. Інвентар кургану датується першою половиною IV ст. до н. е. (рис. 3, 3).

16. В кургані № 2 (к. гр. V) відкрито скіфське святилище (рис. 5, 1). Поряд з ним знаходяться ще три скіфські кургани висотою 0,5, 0,75 м, 1 м. Висота кургану № 2—1 м, діаметр 14 м. Насип насичений великою кількістю кісток тварин та дрібними фрагментами скіфської ліпної кераміки.

Споруда являла собою чашеподібну виїмку овальної форми, розмірами 5,7×4,5 м, орієнтовану по лінії північний захід — південний схід. Глибина виїмки в центральній частині 0,7 м, на дні щільний, натоптаний шар гумусу завтовшки 0,1 м, велика кількість попелу, вугілля, кісток тварин, фрагментів ліпних посудин, амфор.

У центрі святилища виявлено антропоморфну статую, що лежала нахилено чільною стороною вниз, головою на північний захід. У давнину нижня частина статуї була вкопана в дно виїмки. Овальна яма розмірами 0,75×0,4 м орієнтована по довжині південний захід — північний схід, на дні підпірна вапняна плита. Судячи за орієнтацією ями, розміщенню в ній підпірної плити, положенню стели відносно них, можна зробити висновок, що статуя стояла обличчям на північний захід. Стела, виготовлена з жовтувато-сірого вапняку, вона являє собою схематичне зображення фігури людини. Голова передана округлим виступом, розмірами 0,21×0,25 м, відділеним від тулуба неглибокими жолобками. Плечі округлі шириною 0,36 м. Талія шириною 0,25 м виділена глибокою виїмкою. Статуя плоска, боки заокруглені. Висота скульптури 1,1 м, ширина основи 0,35 м, товщина 0,15—0,18 м (рис. 5, II, III).

17. У кургані № 5 (к. гр. V) стела була знайдена в заповненні рова в північно-східному секторі, залишки тризни виявлені в районі перемичок на заході і сході. Скульптура виготовлена з грубого пористого черепашика. Поверхня добре оброблена, грані заокруглені. Стела має прямокутну форму, донизу звужується. Голова передана округлим виступом, розмірами 0,25×0,25 м, відділеним від тулуба виїмкою. Плечі прямі шириною 0,4 м. Висота стели 1,2 м, ширина основи 0,25 м, товщина 0,2—0,25 м (рис. 1, 6). Курган датується першою половиною IV ст. до н. е.

Вирішуючи різні питання, пов'язані з визначенням семантики, генезису та призначення скіфської антропоморфної скульптури, дослідники пов'язують їх передусім з соціально-економічними змінами у скіфському суспільстві. Дотримуючись цієї думки, ми вважаємо, що для вирішення перелічених питань важливо враховувати обставини, за яких були знайдені стели, тобто визначити їх місцезнаходження в кургані та курганному могильнику.

В інтерпретації смислового змісту скіфських антропоморфних стел нас в основному цікавить не стільки те, кого саме зображували стели, а те, з якою метою ці скульптури створювали і які функції вони виконували. З аналізу обставин знахідок опублікованих стел складається враження, що статуї розділяються за своїм призначенням на дві умовні групи. Стели першої групи, на думку авторів, встановлювалися на вершинах курганів і уособлювали загальну для всіх скіфів ідею зв'язку з предком-родоначальником, виконуючи функції своєрідного родового знаку. Тобто групам поховань у межах однієї родової усипальні-кургану чи могильника відповідали статурні зображення предків. Кожен рід, або навіть патріархальна сім'я, могли шанувати свого предка, через образ якого, втілений у кам'яну скульптуру, підкреслювалися кровне родство і єдність похованих у могильнику. Це смислове навантаження скульптури першої групи несли, очевидно, протягом всієї своєї

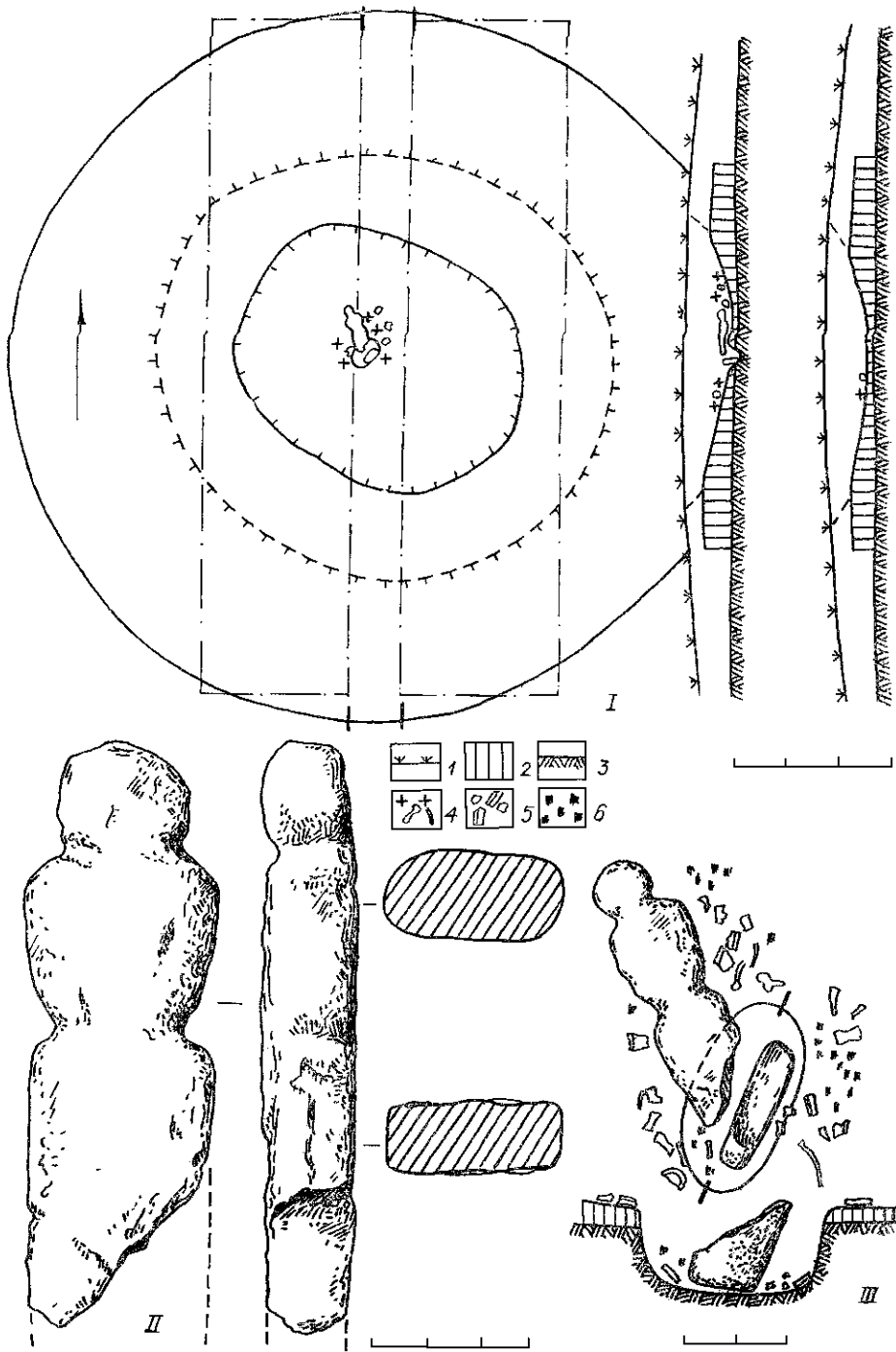

Рис. 5. Скіфське святилище біля с. Первомаївка. План та розріз кургану (I); статуя (II) та її місцезнаходження (III):
 1 — гумус; 2 — викид; 3 — материк; 4 — кістки; 5 — кераміка; 6 — вугілля.

понад трьохсотрічної історії. Різниця в атрибуції стел пов'язана з різним рівнем господарського і соціального укладу окремих скіфських племен, з етнографічними факторами. В хронологічному аспекті — з соціально-економічними змінами у скіфському суспільстві.

Скульптури другої групи, і це не викликає у авторів ніяких сумнівів, пов'язані з спеціальними культовими місцями і були складовою частиною жертвних комплексів. Так, жертвники зафіксовані в па-

м'ятках VI—V ст. до н. е. в еллінізованого населення в районі Бузького лиману, на Кубані¹⁷, а в IV ст. до н. е. у скіфів-землеробів Нижнього Дніпра¹⁸. На думку І. В. Яценко, влаштування жертовних місць, спорудження жертовників у скіфських курганах походить від грецького звичаю споруджувати вівтарі-есхари під час трізни до спорудження кургану¹⁹. В степовій Скіфії жертовники і своєрідні святилища, біля яких відбувалися культові обряди і жертвоприношення, з'являються в IV ст. до н. е., тобто в післягеродотовий час. Можливо, що VI—IV ст. до н. е. були часом, який знадобився для того, щоб цей звичай проник від берегів Чорного моря глибоко в степ. Ось чому Геродот, змальовуючи життя степових скіфів-кочовиків, не згадує про спорудження ними спеціальних культових споруд в VI—V ст. до н. е.

Наведені факти не суперечать тісному зв'язку скіфських антропоморфних стел з поховальним культом як складовою частиною культу предків. Місцями встановлення стел були як рядові кургани (села Ясинувате, Балки), так і кургани з похованнями скіфської знаті (села Велика Білозерка, Первомаївка). Ця обставина, яка вже привертала увагу дослідників, можливо, вказує на те, що стели встановлювалися на тих курганах, що поклали початок могильника. Проте ми все ж далекі від думки, що при виборі місця для встановлення стел, майнові і особливо соціальні фактори не мали ніякого значення.

С. Н. Ляшко
М. И. Фридман

Скифская антропоморфная скульптура Нижнего Приднепровья

Резюме

Стеллы из районов Каменского городища, предполагаемой столицы степной Скифии конца V в. до н. э., ранее были представлены единичными находками. Это дало возможность некоторым исследователям утверждать, что в период усиления и централизации царской власти в Скифии изваяния исчезают из районов, примыкающих к Каменскому городищу. Однако за последнее десятилетие на этой территории были обнаружены более 20 антропоморфных изваяний.

Особое место в статье уделяется анализу обстоятельств находок изваяний. Исходя из анализа, авторы делают стеллы по их назначению на две условные группы. Стеллы первой группы устанавливались на вершинах курганов и воплощали общую для всех скифов идею связи с предком-родоначальником, выполняя функции своеобразного родового знака. То есть группам погребений в пределах одной родовой усыпальницы-кургана или могильника соответствовали скульптурные изображения предков. Каждый род, а возможно, и патриархальная семья могли почитать своего предка, через образ которого, воплощенный в каменной скульптуре, подчеркивалось кровное родство и единство погребенных в могильнике.

Изваяния второй группы связаны со специальными культовыми местами и являлись составной частью жертвенных комплексов.

¹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. 1954. — № 36. — С. 170.

² Формозов А. А. Памятники первобытного искусства. — М., 1966. — С. 67; Каменные бабы: Каталог. — Днепропетровск, 1976. — С. 25—26; Евдокимов Г. Л. Памятники скифского искусства — новейшие открытия советских археологов // Тез. докл. — Киев, 1975. — Ч. 2. — С. 20—21.

³ Попова Е. А. Об истоках и эволюции форм скифской культуры // СА. — 1976. — № 1. — С. 121.

⁴ Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н. Отчет о работе Северо-Рогачикской экспедиции ИА АН УССР за 1969—1970 гг. — С. 6, 7 (ИА ИА АН УССР. — № 1969—70/37—а).

⁵ Отрощенко В. В., Савовський І. П., Томашевський В. А. Курганная группа Рясные могилы у с. Балки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. — Киев, 1977. — С. 36.

⁶ Благина Н. Г. Скифские антропоморфные стелы Николаевского музея // СА, 1959. — № 2. — С. 195; Формозов А. А. Указ соч. — С. 7; Ястребов В. Н. Каменная баба // Древности: Тр. МАО. — Т. 11, вып. 2. — С. 87.

⁷ Отрощенко В. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции за 1976 г. // ИА ИА АН УССР. — № 1976/6, С. 10—11.

⁸ Отрощенко В. В. Исследования в Каменко-Днепровском районе Запорожской области // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 318.

⁹ Шульц П. Н. Скифские изваяния Причерноморья // Античное общество. — М., 1967. — С. 227—231; Alexandrescu A. D. Douăstatui tracosctice din Dobrogea // SCIV. — 1958. — 9, N 2. — p. 291—302, fig. 1—4.

¹⁰ T. Passek et Latynine Sur la question de Kamennye baby // ESA. — 1929. — 4. — Fig. 42—6.

¹¹ Шульц П. Н. Указ. соч. — С. 228; Ястребов В. Н. Указ. соч. — С. 87; Формозов А. А. Указ. соч. — С. 7.

¹² Евдокимов Г. Л. Указ. соч. — С. 20—21.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Черненко Е. В. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — Киев, 1973. — С. 180—181.

¹⁶ Ляшко С. Н. Скифское изваяние из района Днепропетровского Надпорожья // СА. — 1983. — № 2. — С. 224—228.

¹⁷ Яценко И. В. О двух жертвенниках-эсарах в курганах побережья Днепровско-Бугского лимана // Тр. ГИМ. — 1960. — Вып. 37. — С. 99—105.

¹⁸ Там же. — С. 100.

¹⁹ Там же. — С. 105.

Н. М. КУЗЬМИНОВА

С. Б. ОХОТНИКОВ

Культурні рослини Нижнього Подністрів'я у VI—V ст. до н. е. (за даними палеоботанічного аналізу)

Землеробство було найважливішою галуззю економіки всіх античних колоній північного узбережжя Чорного моря. Чимало питань, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції у різних культурно-історичних областях, вивчені неоднаково. На Боспорі та Херсонесі встановлено видовий склад вирощуваних рослин¹, а у Північно-Західному Причорномор'ї такі дослідження не проводилися. Вчені обмежувалися посиланнями на відомості Геродота (IV, 17) чи опиралися на свідчення археологів, не залучаючи даних палеоботанічного аналізу.

Нові матеріали, отримані при розкопках поселень VI—V ст. до н. е. у Нижньому Подністрів'ї, дають можливість заповнити цю прогалину і розширити наші уявлення про розвиток землеробства у пониззі Тіраса в епоху грецької колонізації².

Про видовий склад сільськогосподарських культур, які вирощували на узбережжі Дністра, свідчать переважно відбитки насіння, стебел, колоскових лусок на уламках глиняної обмазки, кераміки, а також знахідка обвуглених зерен*. Найбільше відбитків трапилося на фрагментах глиняної споруди із ями 56 з поселення Надлиманське 3, що за аналогіями визначається як частина верхньої плити печі³. За найбільш чіткими відбитками вдалося встановити видовий склад злаків, що вирощували на поселенні (таблиця).

Просо за числом відбитків займає перше місце. Зернівки мають овальну форму, середня довжина їх від 2,15 до 2,3 мм, а ширина від 2 до 2,15 мм, індекс (відношення довжини до ширини) — 1,07. За цими даними згадані відбитки можна віднести до виду звичайного проса — *Panicum miliaceum* L. (рис. 1, 1). На поселенні Надлиманське 3 у ямі 21 виявлено залишки проса, що являли собою обвуглені, спечені грудки італійського проса, або чумизи — *Panicum italicum* L. Цей вид відрізняється більш дрібними зернівками порівняно зі звичайними. Розміри обвуглених зернівок: довжина 1,35 (1,2—1,5 мм), ширина 1,1 (1,0—1,2 мм), індекс — 1,13.

Ячмінь Більшість відбитків має характерні ознаки ячменю північного — *Hordeum vulgare* L. Зернівки, відбиті черевним боком, за-

* Палеоботанічний аналіз проводився у Ботанічному саду АН Молдавської ССР. Автори вдячні З. В. Янушевич за консультацію.